

УДК 821.161.2.09

Цимбал Я.В., к.філол.н., науковий співробітник Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України

Трамвай – це контактна зона? (Про трамвай в українській літературі першої третини ХХ ст.)

Стаття присвячена поетиці й міфології образу трамвая в українській літературі першої третини ХХ ст. Трамвай трактується як один із елементів мікропоетики урбанізму. На прикладі аналізу конкретних текстів доведено, що трамвай функціонує в них як символ, що продукує нові семантичні зв'язки та нові тексти.

The article is devoted to poetics and mythology of the image of tram in Ukrainian literature from 1900s to 1930s. The tram is considered as an element of micropoetics of urbanism. An analysis of certain texts shows that tram's literary function is to be a symbol producing new semantic liaisons and new texts.

Трамвай – один з елементів поетики урбанізму в літературі; своєю чергою, урбанізм у сучасному літературознавстві, за визначенням Юрія Левінга, – це “взаємодія технічних новацій і “матеріального світу” (“вещный мир” у Левінга) з культурою та наступна проєкція цього процесу на художній текст” [12; 11]. В українській науці про літературу набереться, либонь, кількадесять досліджень, присвячених вивченню поетики й естетики урбанізму. Більшість із них мають загальний характер і написані за формулою “Образ/Дискурс Міста у творчості...”. До мікропоетики урбанізму українські літературознавці майже не зверталися, на відміну від, скажімо, російських колег (див. праці Юрія Левінга, Романа Тіменчика, Андрея Топоркова та ін.). Ця розвідка – спроба окреслити головні моменти поетики трамвая в українській літературі першої третини ХХ ст.

Трамвай приніс чи то “привіз” у літературний світ безліч несподіваних сюжетних колізій і мотивів. Поява його на вулицях міста негайно вплинула на міфопоетику міського простору. Передусім трамвай став ледь не обов'язковим елементом метонімічних міських пейзажів – поруч із ліхтарями, візниками, тротуарами, ресторанами тощо. Особливо яскраво це засвідчує вже майже хрестоматійний вірш Михайля Семєнка “Місто”: “Осте сте / ... / візники – люди / трамваї – люди / автомобілібілі / бігорух рухобіги / рухливобіги / ... / життедять / життерух / життебе / нзін / авто / трам” [18; 100–101].

Як найновітніше досягнення технічної думки трамвай одразу було вписано в загальну опозицію Місто/Природа (Село). У ньому все було неприродне – і матеріал, і звук: “Я лину в степ, я

лину до села, – / Хай місто шкабарчить трамваем, тротуаром, / Та знаю я – не схилить мур чола, / А я схило так скоро, незабаром” [11; 6]; “Кошаво гримлять трамваї, / Ніби падають з висоти...” [17; 211]. Олександр Копиленко оригінально інтерпретував опозицію Місто/Природа, протиставивши навіть не трамвай і коня, а трамвай і вола. Розумна мовчазна тварина (“Сиві, сиві очі – мудрі, як книга Коран”) губиться перед містом, усвідомлює свою зайвість, непотрібність: “Розбила вулиця волячого щастя скриньку – / Зневажливо скрипить зламаними щелепами трамвай. / Зневажливо вигук дико авто кинув – / Промчав і не помітив вола” [10; 1]. Політика країни Рад спрямована була на об'єднання міста й села, пролетаря й селянина. Та задовго до офіційних ідеологем (“Робочий і колхозниця” Вери Мухіної) Володимир Сосюра символізував цю опозицію в образах трамвая й пшениці. Поет бачив цю спілку в майбутньому: “Сьогодні генії чекаю, / я чую дивну їх ходу... / Уже з провінції лунають / їх голоси і там і тут. / Я в це не вірю, але знаю, / (мій електричний, ніжний край!..), / бо по новому оспівають, / вони пшеницю і трамвай. / ... / Сьогодні в синтезі новому / хай будуть місто і село” [20; 52].

Трамвай – символ нової технічної доби – органічно поповнив образний ряд ще однієї традиційної опозиції Минуле/Майбутнє. Пам'ятна дошка на будинку, де збиралися декабристи, нагадує ліричному героєві у вірші Павла Філіповича про минуле, а трамвай повертає до теперішнього і кличе в майбутнє: “І ті змагання многих поколінь / Майнули в серці. Та уже кругом / Шуміло місто, мчалися трамваї, / І кликали віт-

рини та афіші, / І підлітки купить пропонували / Газет і цигарок” [25; 122].

Поява трамвая збіглася в часі з розквітом модернізму й, зокрема, символізму в літературі та мистецтві. Повітря fin de siècle було наелектризоване в буквальному й переносному сенсі: напруга зростала, аж вибухнула революція 1905 року, а слідом і Перша світова війна. Запізнілий український символізм, що його апогеєм слід уважати 1918-1919 роки, розвинувся в бурхливий період великих історичних і психологічних змін. Образ трамвая, який рухається силою електрики, підкреслює зденервованість доби: “Трамвай біжить-хвилюється / Синіє ток” [4; 16]; “Ніч. Крапки-лихтарики пробігають по вікнах. / Трамвай дзвоне, Вестінгауз груди епілептично лоскоче” [18; 264]. Завважмо цілком реалістичну деталь: конкурс на право будівництва трамвайних ліній у Росії виграло американське електротехнічне товариство “Вестінгауз”.

У цьому контексті трамвай долучається до творення образу бездушного й жорстокого міста-вампа: “Трамвай дзенькіт пухкання сурми / То приска міста гамірний сміх / Нема в нім “вчора” нема задуми / Немає стуми там рік у рік” [18; 123]. І це вергарнівське місто-спрут (“І тоне в нервах містоспрут” [18; 86] – Михайль Семенко) вже незворотно поросло бодлерівськими fleurs du mal: “Пухкання сурми трамвай дзенькіт / Огні між диму де димарі / В електрах очі у очах бренькіт / Порнографеньки беззвучний грім / Де ділось сонце? Вже одсвітило / Де ділась пісня? Вже одгула / Гамірить місто і дзвонить мило / І окропило “Цвіточки Зла”...” [18; 123].

Трамвай уособлював динаміку, рух, смерть старого патріархального способу життя, а отже, й просто смерть. Смертоносність трамвая тлумачилася у двох планах: як перемога заліза над природою, тобто нової технічної доби над старим патріархальним світом, і як поширений символістський мотив смерті у великому місті: “Кінь око скажене криваво примружив, – / ударом трамваю хребет перебило... / Трамвай – на хвилину... і знову: за діло – / він далі летить неблаганно байдужий. / Хто чув, як кричать і ридують колеса, / коли переїздить горлянку чи ногу?...” [20; 51]. З іншого боку, трамвай – рухливий предмет із заданою траєкторією й кінцевим пунктом призначення – уособлював приреченість, фатум. Тож коли перед новим ліричним героєм поставали старі одвічні питання, у нього виникали абсолютно відмінні асоціації: “Я хтів би знать – що є життя? / Хто засвітив на небі зорі? / ... / Життя не є цвітучий гай. / Життя є вулиця шумлива. / Автомобіль або трамвай / Тебе роздавить – будь щасливий” [18; 54]. Автомобіль, трамвай – винаходи людського розуму – виконують тут функцію божественного провидіння.

В українській літературі образ дияволичного міста, міста-вампа був надзвичайно популярний, адже більшість письменників були вихідцями з села і мусили спочатку “обживати” чуже й нерідко страшне для них місто. Попри те, трамвай здебільшого був одразу сприйнятий як свій, близький і навіть у чомусь інтимний – “веселий трамвай” або навіть зовсім по-приятельськи – “веселий трам”: “Ніби в райдузі панелі, / Дзвонять кроки тут і там. / Шум, гам. / А за обрієм оселі, / Пролетів веселий трам” [21; 6]; “...Рожеве світло сіється з вітрин, / І радісно від дзенькоти трамвайів / І вигуків настирливих авто...” [25; 126]. Нерідко веселий трамвай – контраст настроям ліричного героя, котрий переживає алієнацію у великому місті: “Юрмиться натовп, веселі зграї / В безжурних блисках ідуть трамвайі” [18; 197], але “Я замучений я замислений я зажурений / Цілком затоскнений трошки обурений / У грудях в мене щось ние ние...” [18; 197]; “Трамвай веселий блискає в темних калюжах / Привітно дивляться на вулицю ілюзійні фойє. / Чому ж ти тужиш / Серце моє?” [18; 25-0]; “Синьо, розвіяно – в далі. / Дзвонить на розі трамвай. / Серце на огненній палі... / Ну, і нехай” [20; 16].

Пізніше трамвай уже не звучав таким дисонансом, навпаки, він гуркотів в унісон з оптимістичним ритмом будов соціалізму: “За вікном трамвайі гримають, / За вікном – авто летять. / І бадьоро підхоплює примус / Ритм молодого життя” [7; 23]; “Гей – крешить трамвайі / електричні мрії – / в схрещуванні-блисках / синтези нового. / ... / У веселих іскрах / Біла путь – стрілою / ні, не в казку – в дійсність / в динамічний вік” [16; 1]. Але надзусилля й шалені темпи цього будівництва знову-таки породжували неврастятенію: “Нервово по дротах промчалися трамвайі...” [8; 23], – що правда, іншого характеру, ніж на початку століття. У кожному разі трамвайі часто приписували якісь болісні дії і відповідна була реакція на них: “Видно, що бралосся на мороз: поодинокі перехожі горбилися в наставлені коміри, глибше ховаючи в кишені руки; дзвінки далеких трамвайів **гостро розгинали повітря**” [13; 52]; “Верніться! / Так голос пролунав із туману, / Мов птиця, / Схопилось серце, руки опустились в давнину, / Трамвай **прорізав тишу й увірвав**” [9; 109].

Цікава роль трамвая в опозиції Герой/Натовп. Найчастіше, звичайно, трамвай ототожнювався саме з юрбою і тому протиставлявся героєві-одиноці, як у цитованій вище поезії Семенка: “Юрмиться натовп, веселі зграї / В безжурних блисках ідуть трамвайі” [18; 197]. Іноді герой і натовп не протиставлені: “Журавлів вгорі прощальні зграї / А в лице авто і трамів дим. / Без мети по вулицях блукаю, / Без вина п’яною від юрби” [22; 7]. Або ж паралель Натовп – Тра-

мвай має відмінну інтонацію: “Важко й накопичено повзлі двохповерхові парові трамваї, один на зміну другому, випускаючи з себе на останках пасми людей і втягуючи юрбу, що чекала” [2; 45].

Поступово формується канон трамвайної еротики – зустріч у трамваї, завжди випадкова. Але якщо в Александра Блока – це таємнича Незнакомка, то, скажімо, в Михайля Семенка це просто приваблива супутниця, обіцянка захопливого флірту: “А я пливу пливу мов в вирі / Впиваю зори тут і там / І сам даю два три чотири / І вхожу у блискучий трам / Привабна ніжка що зловив я / Мене екстазно піднесла / І захопила серце злива / Вражінь електрики і зла” [18; 122] (тут таки й алюзії на Бодлера). Іншим разом рух поїзда може нагадати про трамвайну зустріч: “Під шум колес згадав її / Так близько обіч у трамваї / Ніби одвічно ми свої / І рідні слів її ручаї / Привіту повна синя сукня / І теплий рух її коліна / Нині дивлюся в мерзлі вікна / І з даліни не жду укліну” [18; 129]. Або ж у Михайля Драй-Хмари: “Я побачив тебе з трамваю. Ти все та ж: голуба й ясна, – / тільки я, тільки я не розмаю / снігового сна” [6; 55].

Трамвай продукував супутні образи, які обростали власною міфологією, – вагоновожатога, кондуктора. Роман Тіменчик пише: “Подібно до того, як розуміння світу як годинникового механізму у XVIII в. призводило до образу Верховного Годинникаря, природа трамвая як автомата з заданою програмою висувала Вожатого на схожу ключову роль” [23; 138]. Однак в українській літературі цей образ обіграний інакше, він уособлює радше відповідальність суворого вожака-керманіча – тут прикметний вірш Михайля Семенка “Вагоновожатий” із циклу “П’єро кохає”. Передусім дія відбувається в екзотичному місті (надзвичайно нагадує пісеньки Александра Вертінського – “Куда ушел ваш китайчонко Ли?”): “Я з вами розстанусь і буду десь в Чикаго чи Мельбурні / І там капризна доля може звести нас” [18; 208]. Звичайно, місцем зустрічі примхлива доля обирає трамвай: “Я буду вагоновожатим на трамваї, улиці будуть димні і хмурні / І раптом я зобачу між пасажирів Вас” [18; 208]. Але тепер уже не просто пізно для розмови, вона взагалі неможлива, бо герой не пасивний пасажир, а вожатий, котрому пасажир на якийсь час довірили своє життя: “Я змагаюсь, щоб не заплотити очі... Але у нас не виникне розмови про колись омріяний шлюб, / Бо вагоновожато-му розмовляти забороняється строго” [18; 209].

Випадкова трамвайна зустріч цікаво інтерпретована у вірші-баладі Марка Горového “Трамвайний лист”. Кондуктор нагадує ліричній героїні іншу людину: “Повернула до трамваю круто, / раптом стала: що таке? / На ганку стоїть не кондуктор, / а мій милий зняв кашкет. / Так і

кинулась я на східці – / але ні, то був не ти: / мій коханий ще більш білолиций, / мій коханий ще більш молодий. / – Прошу квиток! – Натє! / Я сказала (народ шумів), / і поставила раптом дату. / – На листі – тобі” [3; 3]. І далі на тлі руху трамвая розгортається драматична історія стосунків. За цей час і трамвай, і кондуктор стають ніби рідними героїні: “Мій кондуктор біля мене знову...” [3; 3]. А кінцева станція символізує і кінець стосунків: “Скоро станція, там вилізати, / і спішу я кінець знайти...”; “Трамвай зупинився. Досить. / Кондуктор у присмерку зник...” [3; 3].

Отже, більшість подій, які відбуваються у трамваї або пов’язані з ним, – випадкові: випадкове знайомство, випадкова зустріч, випадкова подібність. З огляду на це їх можна об’єднати в спільну категорію “трамвайний випадок”, який добре ілюструє знайомство Якова Михайлюка з Клавдією в романі Володимира Винниченка в романі “Записки Кирпатого Мефістофеля”: жінка свариться з хлопчиком, він “...шугає вбік і, щохвилини озирюючись, біжить на дорогу. В цей час саме виходить з-за рогу трамвай. Маленька, худорлявенька постать у синенькому пальті прожогом летить просто назустріч вагонові, не бачачи його й не чуючи дзвінків вагоновожата. Дама в чорному йойкає й кидається до хлопчика, але він, гадаючи, що вона хоче піймати його, теж кидається назад, не слухаючи її несамовитих переляканих криків.

Не розумію, як я зміг так швидко здігнати хлопця й вихопити його майже з-під коліс вагону.

...Цей мій “геройський” вчинок, чисто як у бульварних романах, служить добрим приводом для знайомства” [1; 43]. Тут сплітаються кілька мотивів – смертоносного трамвая, випадкового, але тому, ясна річ, доленосного “трамвайного” знайомства і мотив шляхетного витязя-рятівника.

За словами того ж таки Юрія Левінга, “механічний засіб пересування в художньому тексті – інструмент транспортування не лише героїв, а й усього видимого й невидимого багажу, прикріпленого традицією чи й самим автором до якогось образу” [12; 13]. Найпоследовніша традиція – “засіб пересування” (не обов’язково механічний, це може бути навіть звичайний віз) перевозить не тільки героїв, а й “історію” в сенсі story. Такий спосіб зав’язки сюжету нерідко називають тургенівським або чехівським. Скористався ним і В. Домонтович у романі “Дівчинка з ведмедиком”: “Я звик, щоб Панас Григорович, коли ми вдвох повертаємось у трамваї додому, докладно інформував мене за всі дрібниці заводського життя” [5; 150]. Трамвай рухається протягом другого й третього розділів роману. За цей час Іполит Варецький розповідає історію, як у нього стріляла жінка в берлінсько-

му ресторані, а Панас Григорович переказує Варецькому історію кохання і вбивства інженером Буцьким його дружини. Пристрасті вирують на тлі нудного коливання трамвая: “На трамвайній зупинці довго й нудно ждемо вагону” [5; 148]; “Нарешті, приходить трамвай, і ми з Панасом Григоровичем сідаємо. Ожеледь вкрила стовпи, дріт, рейки; вагон іде поволі, часто буксує. ...А вагон, як на те, тягнеться все млявіше й млявіше, інколи зовсім зупиняється: буксує на одному місці. Ну що ж, приймемо з покорюю осінню негоду, туман, сірі холодні присмерки, нудне трамвайне рипіння й дриматимемо” [5; 148]; “Вагон іде поволі. Розмова уривається. Я знов починаю позіхати” [5; 150]; “Трамвай нарешті доповз до центру міста” [5; 154]. Протиставлення вимушено повільного і наперед визначеного руху трамвая та різких і несподіваних поворотів людської долі ще раз підкреслює контраст між механізмом і живою людиною, між внутрішнім життям і зовнішнім світом.

Трамвай виступає також зв'язною ланкою між центром і периферією, де зазвичай центр осмислюється як щось бажане (щойно цитований В. Домонтович: “Трамвай **нарешті доповз до центру міста**” [5; 154]) і приємне (у Євгена Плужника – “І що **далі від передмістя** ніс його гуркотливий вагон трамвая, то **все тепліше** обгортав його жаль на самого себе...” [13; 74]).

Анімізація трамвая, стверджував Роман Тименчик, пов'язана з перенесенням на нього традицій міфологізації, які властиві були ще його історичному попереднику – конці [див.: 23; 135]. Українська література конку не зафіксувала, але трамвай так само майже завжди анімізований: “Нетерпляче залізно / Тремтить істота чавуна...” [19; 103]. З часом трамвай “виробили” свою езотеричну мову: “...А там удалині, / Де стигнуть дерева однаково ставні, / Трамвай трамваєві одгукується в риму” [15; 290]. Ця “трамвайна” мова нерідко провокувала ономагопею, коли обігрувалися звуки предмета і звучання слова: “Вай тра / рам та / йав ав / вав / трам там / рай ай / трам вай / авраам” [18; 99].

Майк Йогансен, практикуючи власну теорію образності слова, вдавався до звукосмислових зближень, намагаючись через звучання слова семантично пов'язати далекі в дійсності предмети: “Вечорами матовий трамвай / По вулиці заметеній гуляє, / Трамвай тремтить і край / Мосту його глибока темрява ховає...” [9; 119]; “Над вигулом вулиць, / Над тремтом трамваїв, / Над дзвінким цебром церобкопів...” [9; 120].

Трамвай тривалий час був одним із головних носіїв міських вогнів, особливо виступали з мо-

року іскри на дротах. Найчастіше його зближували з блискавками, в такий спосіб трамвай вписувався в “природний” ряд: “Електричні мрії у сутніні міста... / Білий сніг на віях, / а в трамваїв іскри, / іскри...” [16; 1]; “До вулиці вулиця тупиться – / Авто, авто, авто. / Трамвай біжить-хвилюється / Синіє ток” [4; 16]; “Кудись гілок летіли чорні зграї, / А вулицями дружній гомін плив, / І обганяли візників трамваї, / Перехопивши промінь ліхтарів” [25; 118].

Своєрідний парадокс – поєднання в культурі початку ХХ ст. інтересу до точних наук з інтересом до таємничих явищ у природі й людській психіці – завважив Андрей Топорков [див.: 24; 101]. Так творилася міфологія повсякденности, зокрема й міської, де важливе місце належало трамваю. Цікавий штрих до поетики трамвая – зв'язок його з символікою вічності: “Горить ліхтар, і дзеленчать трамваї; / Вікно в аптеці світиться ясне, – / Старий аптекар щось нудне читає; / Візник чи піший часом промайне / І зникне там, за темним рогом дома, – / Та вже ніхто не позове мене!” [14; 31]. Блоківський ряд “Ночь, улица, фонарь, аптека” Максим Рильський доповнив трамваєм, перетворивши його в такий спосіб на місткий культурний символ. Або ж у Володимира Свідзінського трамвай не раз виступає посередником між реальним і нереальним чи сюрреальним світом: “Ростуть дерева на козиних ніжках, / Та не в гаю, а на вікні трамвая / Північного, що, гудучи, вертає / В своє гніздо. Кондуктор спить. Ніхто / Не хухає на папороть холодну, / На гірські пасма, на лелітки білі” [17; 273]; “Коли пізній бродяга-трамвай / Мчить за містом крізь ніч і гай, / І несе мене й важко гримить, / Сон мої очі темнить...” [17; 335]. Трамвай породжує іншу реальність – реальність морозного малюнка на його вікні чи реальність сну. Зрештою, він продукує власний міф, бо що таке північний трамвай, який вертає у своє гніздо, або трамвай, який роз'їжджає по гаях поза містом?

Отже, треба погодитися з Юрієм Левінгом, котрий стверджує, що трамвай “...належить до типу символів, які породжують тексти (“текстопорождающие символы” у Левінга) і здатні репродукуватися, створюючи семантичний колодязь, у якому конденсуються перехресні смисли та виникають асоціації з іншими текстами” [12; 14]. Звичайно, короткого огляду недостатньо, щоб скласти цілісне уявлення про поетику трамвая в українській літературі першої третини ХХ ст., тому ця тема чекає на своє продовження.

Література

1. Винниченко В. Записки Кирпатого Мефістофеля: Роман. – “Рух”, 1928. – 283 с.
2. Винниченко В. Рівновага: Роман. – “Рух”, 1928.

3. Горовий М. Трамвайний лист // Література, наука, мистецтво. – 1924. – 10 серпня. – С. 3.
4. Дикий А. Місто // Плужанин. – 1926. – № 2. – С. 16.
5. Домонтович В. Дівчинка з ведмедиком. Болотьяна Лукроза. – К.: Критика, 2000. – 413 с.
6. Драй-Хмара М. Вибране / Упор. Д. Паламарчука, Г. Кочура. – К.: Дніпро, 1989. – 542 с.
7. Забіла Н. Ранок // Студент революції. – 1925. – № 1. – С. 23.
8. Іваненко І. Червона весна // Студент революції. – 1925. – № 5/6. – С. 23.
9. Йогансен М. Поезії / Упор., вступ. ст. і прим. С.А. Крижанівського. – К.: Рад. письменник, 1989. – 196 с.
10. Копиленко Ол. На вулиці // Література, наука, мистецтво. – 1924. – 2 березня. – С. 1.
11. Косяченко Г. Весняне сонце і весняний день // Життя й революція. – 1925. – № 9. – С. 6.
12. Левинг Ю. Вокзал – Ангар – Гараж: Владимир Набоков и поэтика русского урбанизма. – СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2004. – 400 с.
13. Плужник С. Недуга // Плужник С. П. Змова у Києві: Роман, п'єси / Упор., передм. та прим. Л. В. Череватенка. – К.: Укр. письменник, 1992. – 428 с.
14. Рильський М. Царівна // Рильський М. Т. Іскри вогню великого: Поезії. – К.: Рад. письменник, 1965. – С. 30-46.
15. Рильський М. Т. Збір. тв.: У 20 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1.
16. Романівська М. Електричні мрії // Культура і побут. – 1926. – 31 січня. – С. 1.
17. Свідзінський В. Твори: У 2 т. / Підгот. Елеонора Соловей. – К.: Критика, 2004. – Т. 1: Поетичні твори. – 582 с.
18. Семенко М. Кобзар. Повний збірник поетичних творів в одному томі (1910-1922). – ДВУ, 1925. – 645 с.
19. Слісаренко О. Поезії. Повне зібрання // Слісаренко О. Твори. – Рух, 1933. – Т. VI. – 222 с.
20. Сосюра В. Місто. – Х.: Червоний шлях, 1924. – 60 с.
21. Сосюра В. Ніби в райдузі панелі... // Студент революції. – 1925. – № 8. – С. 6.
22. Сосюра В. У місті // Студент революції. – 1925. – № 7. – С. 7.
23. Тименчик Р. Д. К символикe трамвая в русской поэзии // Уч. зап. Тартуского гос. ун-та. – Тарту, 1987. – Вып. 754. – С. 135-143.
24. Топорков А. Л. Из мифологии русского символизма. Городское освещение // Уч. зап. Тартуского гос. ун-та. – Тарту, 1985. – Вып. 657: Мир А. Блока. Блоковский сборник. – С. 101-112.
25. Филипович П.П. Поезії / Редкол. В.В. Біленко та ін.; Вступ. ст. і прим. Н.В. Костенко. – К.: Рад. письменник, 1989. – 196 с.